

* *За спогадами А.Ротач, яка в 70-х роках робила спробу повернути до Полтави частину архіву і бібліотеки І.Рибаківа; на жаль, тоді в педінституті відмовились від пропозиції.*

Примітки

1. Щербаківський Вадим. Український університет у Полтаві. - Полтава, 1994.-С.27: Примітки. Ч.46.
2. Там само.-С.12.
3. Копія листа П.Петренка до П.Одарченка від 4.02.1976.- Сейнт Пол /США/. - Архів автора.
4. Соловей Дм. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914-1921.- Вид.2-е, доповнене. -Полтава, 1994.-С.126.
5. Рибаків І.Ф. Міське населення і соціальні революції в Європі XIII-XV вв. Полтава: Видання Л.І.Кротевич. - 1920.- С.1-11.

Розділ II. Краєзнавство.

Олексій Нестуля

Пам'яткознавець за покликанням (С.Л.Дроздов)

Дроздов (Мишківський) Степан Леонтійович — дійсний член Полтавської ученої архівної комісії — в перші десятиріччя нашого століття був досить добре знайомий в інтелігентських колах України, як невтомний дослідник її минувшини, історико-культурних скарбів, переконаний подвижник "українського відродження" 20-х років. Та лише його близькі друзі знали, скільки сил потрібно було докласти Степану Леонтійовичу, щоб, не маючи відповідної фахової підготовки, стати в рівень з визнаними істориками, археологами, музейниками.

Народився С.Л.Дроздов 27 березня 1867р. в с. Корніловка Мстиславського повіту на Могилівщині в родині т. зв. "казенного" селянина-поселянина. Сім'я не бідувала, хоч і особливими статками не вирізнялась з-поміж інших. Чи не головним її багатством були діти — трійко. То ж, мабуть, не випадково і власна сім'я (одружився з Л.А.Красовською) Степана Леонтійовича була гамірливою: двох синів і чотирьох дочок виховали вони, вивели у світ, дали пристойну освіту.

Сам же С.Л.Дроздов мав можливість закінчити лише Мстиславське трьохкласне міське училище. Стіни його залишив 1880 р. тринадцятирічним хлопчиком та й пішов "у люди", аби знайти свою долю. Через п'ять років вона привела його до Умані. Тут поступив на службу до Уманської поштової контори. Посаду мав не аби-яку — поштаря. Але платні вистачало й на життя, й на книги, пристрась до яких мав ще з дитинства.

Допитливого юнака цікавило все, що розширювало його світогляд, заповнювало прогалини від браку освіти. Однак, поступово читацькі уподобання С.Л. Дроздова стають більш зорієнтованими. Сам він згодом відзначав, що головний вплив на становлення його пріоритетів не лише в освіті, а й у житті тоді склали дві особистості. Перша — Д.М. Кончер. Учасник замаху 1887 р. на російського царя-самодержця, зісланий за це спочатку до Сахаліну, а потім - до Умані, зародив в душі юнака глибокі сумніви в справедливості існуючого в країні ладу, спонукав інтерес С.Л. Дроздова до суспільно-політичних процесів, до того, як вони пояснювалися в революційній літературі і, зрештою, — до самого революційного руху. Друга — М.Ф. Комаров. Український письменник, який працював в Умані державним нотаріусом, відкрив перед С.Л. Дроздовим нескінченні скарби національної літератури, її світову велич, глибину гуманістичних традицій.

Чи не тому так гостро сприйняв С.Л. Дроздов порядки царської армії, службу в якій відбував у 1890 — 1892 рр. І хоч закінчив її в чині старшого унтер-офіцера 8гренадерського Московського полку у Твері, від кар'єри військового відмовився.

В жовтні 1892 р. він повернувся на посаду поштаря — цього разу Київської поштової контори. Прослужив у ній майже вісім років, заробивши авторитет, як у рядових співробітників, так і в начальства. Останнє не раз захочувало добросовісного службовця, а в 1900 р., нарешті, висунуло його на самостійну керівну роботу — С.Л. Дроздов був призначений начальником пошти у містечку Ківшовате на Київщині.

Щоправда, сприйняв це призначення він неоднозначно. Справа в тому, що на той час у Києві у С.Л. Дроздова вже склалися надто важливі для нього стосунки з багатьма видатними авторитетами в громадському та куль-

турно-науковому житті цілої України. Зокрема, він спілкувався з В.Б. Антоновичем і О.Я. Кониським, І.С. Нечуєм-Левицьким і М.В. Лисенком, В.П. Науменком і С.О. Єфремовим, М.І. Петровим і М.П. Савицьким. Особливо ж тісно зійшовся з відомими дослідниками археологічних та інших старожитностей М.Ф. Біляшівським, К. Болсуновським, Кундеревичем, Д.М. Щербаківським. Саме під їх впливом С.Л. Дроздов захопився археологією, почав вивчати її таємниці, започаткував власну археологічну колекцію¹.

У Києві С.Л. Дроздов долучився також до революційного руху. Спочатку підтримував зв'язки з гуртками студентів вузів та семінаристів, а згодом почав допомагати групі соціал-демократів, яку очолював І. Стешенко. Допомога ця полягала в основному в розповсюдженні нелегальної літератури, однак, мала неабияке значення для поширення революційних ідей в Україні і високо цінувалася учасниками революційного руху. "Цим свідчу, — писав у 1927 р. видатний український учений С.О. Єфремов, — що гр. Степан Леонтійович Дроздов, служивший тоді поштовим чиновником у Києві, з р. 1883 до 1900-го багато працював, доставляючи з-за кордону революційну і взагалі нелегальну літературу. За допомогою гр. Дроздова складали нелегальні бібліотеки як тодішні революційні організації (студенська та семінарська громади в Києві, соц-дем. гурток. Ів. Стешенка), так і поодинокі особи (Ол. Кониський, В. Степаненко, С. Єфремов)... — Сміливо можу сказати, що спроваджена заходами гр. Дроздова нелегальна література налічується в тисячах примірників і цим зроблено було реальну послугу революційному рухові за найтяжчого періоду його розвитку"².

Від'їжджаючи з Києва, С.Л. Дроздов передав свої нелегальні зв'язки К.Л. Хохлічу. В 1905 р. того заарештували. Оскільки під час трусу жандарми знайшли листи

С.Л.Дроздова, така ж доля більше всього чекала й на нього. Однак, друзі по підпіллю попередили його. Так що обшук, якого уникнути все ж не вдалося, ніяких наслідків для жандармів не дав.

До 1911 р. С.Л.Дроздов працював в м.Ківшовате, згодом — в поштово-телеграфній конторі у Білій Церкві, а в 1912 р. отримав призначення на посаду начальника Канівської поштово-телеграфної контори.

Переїзд до Канева сприйняв з піднесенням — тут було немало знайомих, друзів-однодумців. Неподалік від Канева, поруч з Тарасовою горою, знаходились дачі багатьох провідних діячів науки і культури України. З ними С.Л.Дроздов спільно працював у складі Київського товариства старожитностей, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Київського церковно-археологічного товариства, Київського товариства Несторалітописця, Київського військово-історичного товариства, в члени яких він був обраний як автор краєзнавчих розвідок, публікацій з царини археології, нумізматики. Окрім Полтавської, С.Л.Дроздов був членом Чернігівської та Саратовської учених архівних комісій, Московського Бородінського товариства, Могилівського церковно-історичного товариства.

В 1913 р. він взяв участь в археологічних розкопках біля с.Ліпляво (нині — Канівського району Черкаської області), якими керував відомий український учений В.М.Щербаківський³. Так що був причетним до відкриття цікавих старожитностей доби Київської Русі⁴.

Наступного року С.Л.Дроздов разом з Григорієм та Олексієм Варавами активно включився до підготовки свят з нагоди 100-річного ювілею від дня народження Т.Г.Шевченка. Однак, провести їх, як належало, через відверту протидію царських властей так і не вдалося.

Певною втіхою для С.Л.Дроздова став хіба що його

переїзд у 1915 р. на роботу до Києва. Саме тут він і відсвяткував Лютневу революцію 1917 р., з якою пов'язував надії на утвердження в Російській державі принципів демократії та рівноправності усіх націй і народів. Сподівався, що після повалення самодержавства належні умови для розвитку власної культури отримає й український народ. Отже не дивно, що симпатії С.Л.Дроздова були на боці Центральної Ради, з багатьма лідерами якої його пов'язували давні творчі й товариські стосунки.

Прагнучи допомогти втіленню в життя проголошених Центральною Радою ідеалів, С.Л.Дроздов активно включився в громадську роботу. Зокрема, в липні 1917 р. він увійшов до складу організаційного бюро по скликанню I Всеукраїнського з'їзду поштово-телеграфних службовців, а в серпні був обраний його делегатом. В жовтні 1917 р. С.Л.Дроздов як делегат брав участь у роботі II Всеукраїнського з'їзду поштово-телеграфних службовців, на якому його обрали до складу Головної Ради поштово-телеграфної Спілки.

Незважаючи на значну завантаженість на службі та громадській ниві, він не забував і про своє покликання пам'яткознавця. То ж, коли в кінці 1917 — на початку 1918рр. ,розпочалися заняття у Київському археологічному інституті, який давав фахову підготовку з обсягу пам'яткознавства, став одним з перших його слухачів. Вже незабаром отримав можливість застосувати набуті знання на практиці — в квітні 1918р. С.Л.Дроздов очолив робочу групу по створенню Музею історії зв'язку, а згодом став його першим директором.

Проте, як і багато інших діячів національно-визвольного руху, С.Л.Дроздов не сприйняв політики глави Української держави гетьмана П.П.Скоропадського і в серпні 1918 р., побоюючись репресій, залишив Київ. Він виїхав до Білої Церкви, де очолив поштово-телеграфну

контору. Завідував нею до вересня 1919 р., коли денікінською адміністрацією був переведений на рядову посаду, яку й обіймав до початку 1923 р⁵.

В Білій Церкві С.Л.Дроздов активно працював на пам'яткоохоронній ниві. Щойно прибувши до міста, він захопився справою організації музею старовини при місцевому осередку "Просвіти". Маючи непогану власну колекцію старовинних меблів, посуду, церковного начиння та ін., передав її до музею⁶. Заохочував до цього й інших колекціонерів, спільно з однодумцями рятував пам'ятки в залишених господарями панських садибах. Так що не випадково в березні 1919 р. був призначений завідуючим музею "Просвіти", а в лютому наступного року увійшов до складу комісії, яка опікувалась долею багатющої колекції пам'яток в родинному маєтку Браницьких.

Робота в комісії зайвий раз переконала С.Л.Дроздова у необхідності згуртування подвижників охорони пам'яток старовини і мистецтва, аби уберегти безцінні скарби від масового винищення в полум'ї братовбивчої громадянської війни, яке охопило на той час Україну. Відтак, в лютому 1920 р. постав Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Білоцерківщині⁷. Згідно зі Статутом комітету, він мав складатися з дійсних членів та членів-співробітників. Дійсними членами могли бути відомі учені та творчі працівники, меценати. "Членами-співробітниками, — зазначалось у Статуті, — можуть бути особи, що своєю працею, так або інакше, можуть допомагати Комітету". Кошти Комітету мали складатися з вступних внесків, пожертв та прибутків від платних лекцій, спектаклів, вечорів. Комітет ставив за мету провести реєстрацію пам'яток старовини і мистецтва повіту, організувати їх наукове дослідження та догляд за станом збереження, аби унеможливити загибель пам'яток. Як пріоритетне визначалось також завдання "ширити серед

громадськості, особливо серед шкільної молоді любов та пошану до рідних пам'яток". Комітет планував створити музей, архів та бібліотеку, в яких би зберігались археологічні знахідки, твори живопису, ужиткового мистецтва, меморіальні речі, документи, фотографії історичних діячів, художників, письменників, рукописи та стародруки тощо⁸.

На організаційних зборах Комітету, які відбулися 15 лютого 1920р. С.Л.Дроздова обрали до складу його оперативно-розпорядчого органу — ради. В ній він зайняв місце товариша голови ради. Однак, місцеві органи не затвердили її склад. Так що тривалий час вона не мала змоги розгорнути свою роботу. В зв'язку з цим в червні 1920 р. на загальних зборах членів комітету була обрана нова рада, яку очолив С.Л.Дроздов. До ради увійшли також голова педагогічної ради Польської гімназії Р.Л.Ватенбург (товариш голови), викладачі гімназії Є.Д.Барановський (секретар) та М.П.Барановський, І.І.Вироцький, священник В.Р.Діаковський, співробітник Союзу споживчих товариств О.М.Кравченко, голова педагогічної ради Російської гімназії С.А.Живаго⁹. Вже в липні 1920 р. від імені ради комітету С.Л.Дроздов виступив у місцевій пресі з відозвою до широкого загалу, в якій закликав оберігати рідну старовину¹⁰. Видрукований на окремім листівці, текст відозви був розісланий також усім завідуючим школами, волосним ревкомам, настоятелям церков і костьолів, споживчим та ощадно-позичковим товариствам, кооперативам, авторитетним громадським та культурно-освітнім діячам повіту. Про заснування й початок діяльності Комітету С.Л.Дроздов повідомив також Українську Академію наук, Всеукраїнський та Київський губернський комітети охорони пам'яток старовини і мистецтва — державні пам'яткоохоронні органи.

Незабаром, 18 серпня 1920 р. губернський комітет при-

значив С.Л. Дроздова головою повітового комітету охорони пам'яток (повіткопмис). Це рішення схвально сприйняли в колах подвижників збереження історико-культурної спадщини, оскільки ним відкривались можливості поєднання відповідних зусиль громадськості та державних органів. Однак, повітовий відділ народної освіти, в структурі якого мав діяти повіткопмис, виступив проти головування в ньому С.Л. Дроздова. Пригадавши його зв'язки з провідними діячами української революції, члени колегії повітвідділу охарактеризували С.Л. Дроздова як "людину непевну" і домоглися звільнення з посади голови повіткопмису.

Лише в грудні 1920 р. йому вдалося відстояти право на продовження діяльності громадського Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Білоцерківщині, у складі якого нараховувалося на той час вже 48 членів, як наукового товариства¹¹. 16 січня 1921 р. відбулися загальні збори членів товариства, на яких були внесені відповідні зміни до його Статуту. Учасники зборів ухвалили також розпочати читання публічних лекцій про значення старовини та завдання її охорони.

З окремою доповіддю про діяльність товариства та його зусилля по врятуванню пам'яток та архівних документів з колекції Браницьких виступив С.Л. Дроздов. При цьому він наголосив на недбайливому ставленні повітвідділу освіти до проблем їх збереження. Справді, зусиллями членів спеціальної комісії і особисто С.Л. Дроздова багато предметів старовини, картин були перевезені до приміщення колишнього пансіону гімназії. Згодом їх перенесли до церковного приміщення. Однак, на початок 1921 р. над ними нависла загроза загибелі — необхідного догляду відділ освіти не здійснював. Документи архіву, які залишалися в палаці Браницьких, на той час були спалені. Тому учасники зборів запропонували

"відділу освіти скласти комісію по завідуванню державним музеєм", до якої увійшли б два представники товариства¹².

На жаль, повного порозуміння з відділом освіти товариство досягти так і не змогло: дуже часто на його пропозиції просто не зважали. Так що товариство навіть змушене було ініціювати перевезення частини колекції Браницьких до музейних установ м. Києва¹³. Втім, значна частина їх була врятована і згодом лягла в основу експозиції місцевого краєзнавчого музею.

Актуальність його створення місцеві органи влади визнали лише в 1924 р. Отож, згадали й про С.Л. Дроздова, який з 1 травня 1923 р. працював на скромній посаді помічника діловода окружного фінансового інспектора. Відтак, 1 лютого 1924 р. його призначили завідуючим Білоцерківським окружним музеєм¹⁴.

Власне, музей ще належало створити. Задля цього С.Л. Дроздов не жалкував ні власних колекцій, ні власних сил — спішно приводив у належний стан пам'ятки Браницьких, обслідував стародавні церкви у найвіддаленіших селах, збирав рештки пам'яток з колишніх панських садиб і т.ін. І в січні 1925 р. музей прийняв перших відвідувачів. Щоправда, вже в серпні того ж року приміщення в колишньому зимовому палаці Браницької були передані під інші установи і експонати музею опинилися у вогкому підвалі того ж будинку. Майже рік довелося переконувати місцеві та центральні органи влади у неприпустимості такого ставлення до пам'яток, доки в травні 1926р. під музей не віддали колишній ксьондзівський будинок. Саме там і розмістились експонати семи відділів музею (доісторичної археології та геології, історичної археології, військовий, культів, етнографічний, мистецтв, нумізматичний), його бібліотека та Шевченківський куточок, в якому були зібрані видання

творів великого Кобзаря¹⁵.

Музей досить скоро став важливим культурно-просвітницьким центром на Білоцерківщині. Лише з 1 серпня по 1 листопада 1926 р. його відвідали понад 1100 чол. Звернули увагу на новий музейний заклад і відомі пам'яткознавці України. Зокрема, М.О.Макаренко 29 липня 1927 р. залишив такий запис у музейній книзі відзвітів: "Приємно вражений збірками музею, тим великим трудом, що його покладено для улаштування й прихильним відношенням самого ініціатора Музею до тих наукових потреб і праць, які наукова дисципліна вимагає від Музею. Щиро бажаю такому працівникові музейної ниви, як С.Л. Дроздов, продовжувати свою працю"¹⁶.

Про це ж мріяв і сам С.Л. Дроздов. На той час він встановив досить тісні стосунки з Всеукраїнським археологічним комітетом (ВУАК) Всеукраїнської Академії наук — вищим науково-дорадчим органом Наркомату освіти України з обсягу пам'яткоохоронної роботи та музейного будівництва. Не раз звертався за допомогою до ВУАКу, користувався з порад фахівців-пам'яткознавців¹⁷.

Отримував підтримку й від місцевих краєзнавців. Характерно, що після відкриття музею робота пам'яткоохоронного товариства, очолюваного С.Л. Дроздовим, значною мірою була підпорядкована інтересам його розбудови. Не випадково товариство прибрало назву Товариства охорони пам'яток старовини, мистецтва, природи та студіювання побуту Білоцерківщини. А на зборах Товариства від 16 листопада 1925 р. С.Л. Дроздов запропонував всю його подальшу працю "збудувати на краєзнавчій платформі" з тим, щоб пам'яткоохоронні завдання вирішувати в контексті комплексного дослідження Білоцерківщини. Пропозицію підтримали учасники зборів. Так що вже 26 листопада 1925 р. конституювалось Біло-

церківське краєзнавче товариство, яке очолив С.О. Гнатейко¹⁸.

Незважаючи на подвижницьку працю С.Л. Дроздова, його стосунки з інспектурою (відділом) народної освіти, тепер вже окружною, залишались напруженими. Розглядаючи музей, насамперед, як політосвітний заклад, місцеве керівництво не могло змиритися з думкою про те, що його може очолювати людина, яка свого часу підтримувала Центральну Раду, брала участь в національно-визвольному русі. Так що вже в середині 1927 р. з боку окрінспектури народної освіти на адресу С.Л. Дроздова посипалися різноманітні зауваження, через які в жовтні того ж року він звільнився з посади директора музею. Зберігся акт передачі музею його новому директору, Ф.М. Іванову. Він засвідчує, що на кінець 1927 р. музейні фонди, зібрані переважно С.Л. Дроздовим, — єдиним науковим співробітником музею за час його існування — склалися з 4614 експонатів. Понад 8000 томів містила бібліотека при музеї. Отже, підвалини музею, закладені С.Л. Дроздовим, були досить вагомими.

Поважною установою став і окружний архів, який С.Л. Дроздов очолив у вересні 1925 р. Щоправда, 1927 рік не приніс радості й на архівній ниві — в листопаді посада завідуючого окрархом була скасована. І хоч С.Л. Дроздов залишився в архіві - архіваріусом — однак, таких, як раніше, можливостей впливати на стан архівної справи округи вже не мав¹⁹.

Зрештою, в лютому 1930 р. він виїхав на Могилівщину, а в червні того ж року оселився в Черкасах. Звідти й був відправлений останній з відомих поки що листів С.Л. Дроздова, датований вереснем 1933 р.²⁰

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.166, оп.12, спр.2307. - Арк.2,6.
2. Там само. - Оп.6. - Спр.1749. - Арк.26.
3. Там само. - Оп.12.- Спр.2307. - Арк.6; Центральний історичний архів (ЦДІА) України у Києві. - Ф.725, оп.1. - Спр.22 а. - Арк.172; Спр.30. - Арк.112.
4. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. - Полтава, 1990. - С.13.
5. ЦДАВО України. - Ф.166. - Оп. 12. Спр.2307. - Арк.1-3.
6. Полтавский день. - 1918. - 15 сентября.
7. Держархів Київської області (далі - ДАКО). - Ф.4156. - Оп.1.- Спр.12. - Арк.4.
8. Там само. - Спр.5. - Арк.14-25.
9. Там само. - Спр.12. - Арк.4 зв.
10. Вісті Білоцерківського повітревкому. - 1920. - 29 липня.
11. ДАКО. - Ф.4156.- Оп.1.- Спр.12. - Арк.5-5 зв.
12. Там само. - Арк.3.
13. Там само. - Спр.15. - Арк.51; Спр.16. - Арк.234, 235, 246.
14. ЦДАВО України. - Ф.166.- Оп.12.- Спр.2307. - Арк.7.
15. Дроздов С. Білоцерківський археологічно-етнографічний музей // Український музей. - К., 1927. - С.245-247.
16. ЦДАВО України. - Ф.166.- Оп.6.- Спр.1749. - Арк.21.
17. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук (НА ІА НАН) України. - Ф.Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК), Спр. 38. - Арк.117; Спр.109/1 - Арк.1; спр.110. - Арк.35.
18. Там само. - Спр.38. - Арк.281-284 зв.
19. ЦДАВО України. - Ф.166.- Оп.6.- Спр.1749. - Арк.22 -24.
20. Стародуб О.В. Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини (друга пол. ХІХ - поч. 30-х років ХХ ст.) // Юр'євський літопис. - 1996. - №1. - С.92.

М.О.Макаренко і становлення пам'яtkознавчих центрів в Україні (1919 — початок 20-х років)

Видатний український археолог і мистецтвознавець, музейник і пам'яткоохоронець Микола Омелянович Макаренко впродовж усього часу існування Полтавської ученої архівної комісії був одним з найбільш активних її членів — пам'яtkознавців. Розвідки М.Макаренка про старожитності Полтавщини друкувались в багатьох наукових та популярних виданнях колишньої Російської імперії¹. Кілька його заміток про археологічні пам'ятки нашого краю були опубліковані в Трудах ПУАК², а видання Комісією підготовленого М.Макаренко археологічного зводу городищ, курганів і майданів Полтавської губернії³, за оцінкою О.Супруненка, "сприяло подальшому археологічному вивченню величезного історичного району Дніпровського лісостепового Лівобережжя"⁴.

Незважаючи на значну увагу учених до біографії та наукового доробку М.Макаренка⁵, немало віх його життєвого шляху та напрямків діяльності залишаються малодослідженими. Серед них — його участь у формуванні перших пам'яtkознавчих інституцій в Україні.

Як відомо М.Макаренко повернувся з С.Петербурга до Києва весною 1919 р. І відразу долучився до роботи секції мистецтв Українського Наукового Товариства (УНТ), президію якої в травні того ж року й очолив⁶.

На початку 1920 р. О.Аленю, К.Антонович-Мельник, М.Біляшівський, В.Данилевич, В.Козловська, М.Макаренко, Л.Чикаленко та Д.Щербаківський звернулися до Ради УНТ з обґрунтуванням необхідності створення в структурі Товариства секції археології, яка мала опікуватися